

„TÖRTÉNELMI ATLANTISZ”*
Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957. Atlantisz sorsára jutottunk*

Az elmúlt évtizedben és főleg idén számos, a 20. századi magyarországi katalizmak — első és második világháború, 1956-os forradalom — során született napló jelent meg.¹ Kedveznek a forráskiadásoknak az évfordulók, aktuálisan az első világháború éveinek századik és az ’56-os forradalom hatvanadik évfordulója. Több konferencia szekciója foglalkozott az elmúlt hónapokban a napló műfaj konkrét példáinak elemzésével, például az *Egyháztörténetek 3. országos találkozásának* (Murga, 2016. június 8–9., szervezte: Balogh Margit) négy szekciója, a pécsi *Hungarológiai Kongresszusnak* (2016. augusztus 22–27.) pedig egy szekciója (*Napló és történelem*, szervezte: Hornyák Árpád és Pritz Pál).

A naplóíró hagyatékában fennmaradt jegyzetek megtalálása és megőrzése a család feladata, a feldolgozás és az értékelés a tudományé. Illyés Gyula ’56-os naplójegyzetei esetében ez szerencsésen összefonódott, hiszen a máig a család tulajdonában lévő ház padlásán találta meg a feljegyzéseket 2014-ben Illyés Mária veje, Horváth István történész, aki a feldolgozásban is jelentős szerepet vállalt a jegyzetek megírásával és a naplót kiegészítő, függelékben közölt dokumentumok kiválasztásával.

A borító részben követi az 1986–1995 között megjelent, nyolckötetes *Naplójegyzetek* borítóját. A felső részén a szerző és a főcím Illyés kézírásával olvasható, ahogy a sorozat minden eddigi kötetén. Középen fotó látható a Mórincz Zsigmond körtér 2. számú ház előtt járókról és a romos homlokzat földszintjéről, amely ma könyvesbolt. A Fortepanról származó fénykép alatt olvasható a könyv alcíme: *Atlantisz sorsára jutottunk*, ami idézet a naplójegyzetéből. A könyv kivitele már nem követi a korábbi köteteket: a nyomdatechnikailag nagyon igényes kiadvány műnyomó papírra készült, számos fénykép és dokumentum reprodukciója illusztrálja, ezáltal jóval magasabb szintű kiállítást mutat. Jól illeszkedik ez a könyv a Magyar Napló Kiadó elmúlt években megjelentetett több, az 1956-os forradalomról szóló, fotókkal gazdagon illusztrált, igényes kiadványainak sorába.²

Illyés Gyulának a forradalom előtti, alatti és utáni tevékenységéről a most megjelent naplójegyzetből megtudható adatokhoz képest eddig viszonylag keveset vagy más részleteket tudhatott a nagyközönség. Az 1990-es évek elejétől több visszaemlékezés, interjú, tanulmány és dokumen-

tumgyűjtemény is megjelent, ami utal Illyés 1956-os szerepvállalására.³ Ablonczy Lászlónak a Nemzeti Színház új igazgatójaként mondott beszéde szerint Illyés 1956 tavaszán bemutatott *Dózsa* című darabja közrejátszott a forradalom előkészítésében.⁴ Nagy Attila (1933–1992) színész *Az élet nem anekdota* című tanulmányában visszaemlékezett arra, hogy 1956. október 23-án Illyés jelen volt azon a miskolci Szabó Lőrinc-esten, ahol ő is fellépett a költő több versét szavalva.⁵ Nagy leírja azt is, hogy Illyés október 25-én Szabó Lőrincel meglátogatta a színtársulatot, idézi a ketjük közötti párbeszédet az akkor kitörő miskolci tüntetés kapcsán. Ezt a párbeszédet Illyés nem jegyezte fel a naplójegyzeteiben (23. oldal).

Érdekes megemlíteni az irodalmi élet néhány szereplőjét, irodalommal foglalkozókat, ki hogyan reagált a forradalomra, összevetni Illyéssel kapcsolatos feljegyzéseiket az író most megjelent naplójegyzeteivel. Több író — Illyéshez hasonlóan — vidéken ért a forradalom híre, s csak nehezen vagy egyáltalán nem tudtak Budapestre utazni: Németh László (1901–1975) *Galilei* című darabjának október 20-i bemutatója után azonnal Szigligetre utazott, s október 31-én ért Budapestre.⁶ Rónay György (1913–1978) a Mátrában volt a forradalom kitörésekor, a rádióból értesült az eseményekről, és csak november végén tudott hazamenni Budapestre.⁷ Zimándi Pius (1909–1973) irodalomtörténész, a forradalom idején a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének külső munkatársa, ’56-os krónikájában többször említi az író. Október 26-án ezt írta: „Látam Illyés Gyulát is, sötétszürke kalapban és sötétszürke, öves lódenkabátban két nővel a tejesüzlet előtt a Margit körút elején.”⁸ Ez összevág Illyésnek ezen a napon leírt útvonallával (23. oldal). Zimándihoz hasonlóan részletes leírást olvashatunk a forradalmi eseményekről Fodor András (1929–1997) költő naplójában. Rá is az események távolról való szemlélése jellemző, de míg Zimándi szimpatizált Illyésnek és körének a törekvéseivel, Fodor többször éles kritikával illeti azokat. December 9-i bejegyzése szerint „Illyés elbűjt”.⁹ A szerző valóban ezen a vasárnapon féként Dongó motoros biciklijével foglalkozott és a rádiót hallgatta (120–121. oldal), de a következő napokban folytatta a megbeszéléseket személyesen és telefonon többek között a Nemzeti Színház vezetőivel és az Írószövetség tagjaival.

Illyésnek a Petőfi Párt megalakulása körüli tevékenysége több forrásból ismert volt már eddig is.¹⁰ Z. Szalai Sándor irodalomtörténész, Tamási Áron számos művének szöveggondozója, *Tamási*

Áron — 1956 őszen című tanulmányában írta, hogy Illyés tagja lett a Petőfi Párt szervező testületének 1956 őszen.¹¹ Törőcsik Mihály *Egy korty tenger...* című publicisztikájából ismeretes volt, hogy Fekete Gyula Illyés Gyulával szoros eszmei közösségben tevékeny részese volt 1956 őszen a Petőfi Párt megalakításának.¹² Bibó Istvántól (1911–1979) tudható, hogy a Nemzeti Parasztpárt az 1956. október 31-én délelőtt Illyés lakásán tartott megbeszélés után délután alakult újjá,¹³ Borbándi Gyulától (1919–2014) pedig az, hogy a Nemzeti Parasztpárt Illyés Gyula javaslatára vette fel a Petőfi Párt nevet.¹⁴ Bisztrai Farkas Ferenc (1903–1966), a Petőfi Párt főtitkára hagyatékában őrzött 1956-os dokumentumok 2007-ben közölte unokája, Farkas Judit.¹⁵ Illyés nézőpontját a Petőfi Párt megalakulásáról immár saját naplójegyzeteiből ismerhetjük meg (32–36. oldal).

Az eddig ismert visszaemlékezések és a most megjelent naplójegyzetek kiegészítik, pontosítják, igazolják egymást. Sinkovits Imre egy 1991-ben készült interjúban elmondta, hogy 1956-ban ismerte meg Illyést, és felidézett két találkozást az íróval 1956 novemberében,¹⁶ e két találkozásról Illyés azonban nem tesz említést feljegyzéseiben. Faludy Györgytől tudható, hogy az író jelen volt az Írószövetség 1956. október végi libaosztásán.¹⁷ A baromfiosztást valóban részletesen leírta Illyés a jegyzeteiben, azonban november 2-ai dátummal (41–42. oldal). A libaosztás egyébként több visszaemlékezésből is ismert.¹⁸

Az 1990-es évek elejétől számosan foglalkoztak Illyésnek az *Egy mondat a zsarnokságról* című versével, amely az *Irodalmi Újság* 1956. november 2-i számában jelent meg,¹⁹ ennek körülményeiről nem tudunk meg újabb adatokat a naplójegyzeteiből. Az író eseményekben való részvételének mozaikkockáit több forrásból lehetett eddig rekonstruálni. Most lehetőségessé vált összevetni ezeket az adatokat Illyés saját feljegyzéseivel. Filep Tibor leírta, hogy Király Béla és Illyés Gyula 1956. november 3-án együtt hallgatták Mindszenty hercegprímás beszédét,²⁰ ezt azonban nem jegyezte fel Illyés a naplójegyzeteiben (43–46. oldal). A forradalom idején egyetemi hallgató Pomogáts Béla részletesen leírta az 1956. december 28-án tartott utolsó Írószövetségi ülés eseményeit,²¹ ezt részletesen megörökítette Illyés is (150–154. oldal).

Illyés Gyulának a forradalom alatt és után képviselt általános hozzáállásáról is több helyütt olvashattunk már különböző értékeléseket. Lócsei Pál (1922–2007) újságíró önéletrajzi visszaemlékezéseiben írt Illyés Gyulával való kapcsolatáról 1956–57-ben.²² Illyés is említette jegyzeteiben a Lócseivel való találkozását, beszélgetését (64. oldal). Lantai András Csoóri Sándorról szóló publicisztikájában jellemezte az Írószövetség és Illyés

helyzetét 1956. november 4-e után: Illyés az egyezkedés, az alku híve volt; Kádár János és Aczél György sokat adott arra, hogy Illyés mit mond.²³ Vásárhelyi Miklós (1917–2001) újságíró, politikus, sajtótörténész, egy interjúban elmondta, hogy az 1956-os forradalom idején a különböző irányzatokhoz tartozó írók, így Illyés is, összefogtak.²⁴ A naplójegyzetekből jól kivehető a szerzőnek a körülményeket reálisan látó, az erőviszonyokat higgadtan mérlegelő, de az utolsó pillanatig reménykedő magatartása. Decemberi jegyzeteiben megörökít néhány utcai anekdotát és viccet (129., 138. oldal). Beszámol a megbeszélések és tárgyalások közbeni érzelmi kitöréseiről, a december 28-i írószövetségi ülésről írt beszámolójában ezt olvashatjuk például: „Az utóbbi fölszólalása alatt sajnos elvesztettem a türelmemet. (...) Voltaképpen tizenöt éves dühöm robbant ki.” (152–153. oldal). Az Írószövetségért, az őrizetbe vett író-társakért, a külföldre készülő vagy ment barátaiért és családtagjaiért aggódó Illyés január 7-én írja le először a depresszió szót (165. oldal).

Az írónak egy 1956-os dokumentuma a naplójegyzetek előtt huszonöt évvel ugyancsak rejtékhelyről került elő: a tihanyi kert kőasztalában 1989-ben találta meg az író unokája, Kodolányi Bálint, Illyés Gyula 1956-os, a világ íróihoz intézett felhívását, amit akkor közölt is a család, de ebben a könyvben is olvasható: reprodukcióját a 44. oldalon, szövegét a 7. függelékben közlik.²⁵ Más naplókban is megfigyelhető az 1956. október 23-a utáni hónapok hiánya: Ortutay Gyuláéban több mint nyolc hónap „üres”.²⁶

A képi források közül az érdeklődő kutató eddig két, az író forradalom alatti aktivitását ábrázoló fotósorozatot ismerhetett. A 2003–2013 között fennálló Illyés Gyula Archivum anyagában két eseményen készült fényképeket őrzött: egyrészt Szabó Lőrinc Miskolcon október 22-én tartott költői estjén és az október 31-én a Nemzeti Parasztpárt alakuló ülésén a városligeti Vajdahunyad vár udvarán készült fényképfelvételeket. Az első esemény két fotóját, és a másodikon készült sorozat egy másik tagját közli a jelen könyv is a 18., 21. és a 34. oldalon. A Nemzeti Parasztpárt alakuló ülésén készült felvételek egyébként már az 1990-es években megjelentek.²⁷

Az író hagyatékának a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában őrzött részében még egy, az 1956-os forradalomhoz kapcsolódó dokumentum van: egy plakát fénymásolatáról (négy A4-es oldal) van szó, amelyen az először az *Irodalmi Újság* 1956. augusztus 11-i, Hunyadi János halálának ötszázadik évfordulójára emlékező számának első oldalán megjelent *Hunyadi keze* című vers gótikus minusculával szedve olvasható, a lap alján „1956.

Karácsony” dátummal (lásd 1. kép).²⁸ A versnek volt aktualitása a forradalom leverése után is:

*Lett csoda. Percnyi csoda! Legalább azt! Oh ti futó, ti
percnyi csodák! Ragyogó gyöngyök, avitt fonalon!*
(...)

*Hirdesd: veszte a nép, aki lustán mástól, akár a
mennyei Istentől várja a boldogulást.*

*Hirdesd: gyáva a nép, amelyet csak a vértanúk óvnak;
mert hisz a bátor nem hagyja a bajban a hőst.*

A *Fekete-fehér* című kötetben 1968-ban megjelent versnek egyébként négy, apró eltéréseket mutató szövegváltozata maradt fenn a kötet kéziratait és gépiratait tartalmazó dobozban. A szövegváltozatok közül egyedül az 1967-es dátumot viselő dossziében lévő gépirat tartalmaz jelentős eltérést, de csak a vers utolsó sorában: „Nem »hőstett« —: napi mersz, köznapi, percnyi courage ment embert s honokat.”²⁹

A naplójegyzetből megismert sok fontos adat közül érdemes kiemelni a külföldi írók és újságírók forradalomhoz való viszonyáról szóló részeket. A Wiktor Woroszyński (1927–1996) és François Mauriac naplójából eddig ismert kép tovább árnyalódik.³⁰ A Budapesten lévő vagy novemberben ide érkező külföldi írók, újságírók, követek magyar nyelvtudás híján gyakran nem alkothattak és nem adhattak otthoni olvasóiknak árnyalt képet a magyarországi helyzetről.

Az eseményeket sokszor csak címszavakban, tömondatokban megőrkítő feljegyzések nem nyújtanak élvezetes olvasmányt. Az események sodrásában, gyorsan odavetett egy-egy szó, személynév önmagában nem jelentene semmit az olvasónak. A fényképek, a lábjegyzetekben és a függelékben közölt dokumentumok szervesen kiegészítik, értelmezik a napló szövegét. A több mint ötszáz lábjegyzet a szövegben szereplő összes személy életadatait és a forradalomban való részvételének körülményeit megadja az első előfordulásnál. Néhány életrajzi adat viszont pontosítható még, például Vadász Ilona rendező 2001-ben halt meg (28. lj.),³¹ S. Szabó Ferenc agrármérnök pedig 98 éves korában, 2010-ben hunyt el (75. lj.).³²

Hiányossága a könyvnek a korábbi naplójegyzetkötetekhez hasonlóan a személynévmutató. Az első nyolc kötet ugyan hozzáférhető interneten,³³ így azt gondolhatnánk, hogy jól kereshető személyekre. Ez azonban nincs így, mert számos személynévnek csak a kezdőbetűje olvasható, feloldás nélkül. Jelen kötet főszövegében és lábjegyzeteiben ugyan megtaláljuk a személyek monogramjainak feloldását, de a kereshetőség nem megoldott. Szükséges lenne immár a kilenc naplókötet teljes névmutatójának elkészítése.

A filológus kutatót még érdekelt volna néhány további adat, ami nem derül ki sem az előszóból,

sem az MMA honlapján a könyvről látható videóból:³⁴ például hogy pontosan hány kéziratoldal került elő, fontos lett volna a lapok fizikális tulajdonságainak leírása (méret, állapot stb.). A könyvben egyetlen illusztráció mutat részletet a kéziratból (42. oldal). A kézirat reprodukcióját összevetve a 43. és 45. oldalon olvasható átírással, megbizonyosodhat az olvasó, hogy 1.) helyenként igen nehezen olvasható a kézirat, 2.) maradtak feloldatlan, megfejtésre váró részek, 3.) szükséges lesz majdan egy kritikai kiadásra, amely hűen jelez minden törlést és javítást.

A hiányosságok ellenére a könyv alapvető forrása az 1956-os forradalom irodalmi életének. Illyés Mária, Horváth István és a kiadók kétévi, összehangolt munkájának az eredménye a naplójegyzetek magas szakmai színvonalú és méltó kiadása. A nagyközönség és a kutatás egyaránt hálás lehet ezért az könyvért. Figyelmébe ajánlom a kiadványt mindenkinek, aki érdeklődik a forradalom eseménytörténete, az írók tárgyalásokban betöltött szerepvállalása és a pesti forradalmi humor iránt. (Szerk. Illyés Mária és Horváth István. *Magyar Művészeti Akadémia – Magyar Szemle*, Budapest, 2016)

TÜSKÉS ANNA

²⁸Pomogáts Béla: *Ötvenhat csillaga. Emlékezések és tanulmányok*. Széphalom, Budapest, 2006, 20.

²⁹Például: *Naplók, interjúk '56-ról*. (Szerk. Sümegi György.) Enciklopédia, Budapest, 2006; Csics Gyula: *Magyar Forradalom 1956. Napló*. (Szerk. Rainer M. János.) 1956-os Intézet, Budapest, 2006.

³⁰Például Csete Örs: *1956 Budapest. Arcok és sorsok*. 1999; Piros a vér a pesti utcán. *Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai*. (Összeáll. Győri László.) 2001; Sulyok Vince: *Szegény ország. Versek és műfordítások 1956-ról*. 2006; Salamon Konrád: *Tizenkét nap szabadság 1956. Az első antikommunista forradalom*. 2014.

³¹Például: 1956. (Szerk. Szakolczai Attila.) Osiris, Budapest, 2006.

³²Ablonczy László: *Új igazgató a Nemzeti Színház élén*. Magyar Forum, 1991. május 2., 9.

³³Forrás, 1991/6, 81–85. Részlet közölve még itt: Petőfi Népe, 46 (1991) 127. sz. (június 1.), 4.; Dombrovsky Ádám: „56-ban nálunk felrobbant a világ” *Hogyan lett Nagy Attila az MSZP országgyűlési képviselője?* Észak-Magyarország, 1991. október 26.

³⁴Dobos Marianne: *Sorsfordító karácsonyok (1944, 1956, 1989)*. Ráció, Budapest, 2009, 195–196.

³⁵Rónay György: *Napló II. (1953–1975)* (Sajtó alá rendezte Reisinger János.) Magvető, Budapest, 1989, 479–497.

³⁶Zimándi Pius: *A forradalom éve. Krónika 1956-ból*. Századvég — 1956-os Intézet, Budapest, 1992, 181.

³⁷Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal I*. Magvető, Budapest, 1986, 464.

Illyés Gyula:

hunyadi keze

Horus egy magas és egy mély hangra: úgy váltakoznak
— szavanként szinte — mint a kisharang s a nagyharang.

1.
Simogatott, befelé. Oly retteneteket ütni
hoggy birt ő kifelé. Mert simogatni tudott!

2.
Mert kedvest-vidít, csecesmőt-csillító tenyerekből
gyúrja a legkeserűbb öklöt a férfi-erő!

3.
Védte a népet előbb idebent. Aztán odakünt. Így
védte a védeket — lángeszt — hadvezetőket
s együgyű földművelőket mögött — a közöset, az egyként
óvni valót, a hazát: — oh nem is egyet: ötöt!

4.
Pajzsozott őt haza hőse gyűnant hordozta. Szabadság!
Szép intés, hogy ezért ösziörösen magyarabb!

5.
Nem nyúlt még soha kéz, jeladó, magasabbra a földről
(néma beszédével, mint mind, kinek érdeme szél):
Mélyre bukkott a magyar, de dicse úgy bástyafaláról.
Engem aláz, Hunyadi, ki tetemére tapsos.
Szobrom nem csak a győzelem emlékműve, a gyászé:
nemzet sírja fölött örökös érzéskörmű.

6.
Hol a kéz? Porlad? Nem. Dolgozik egyre. Delente
húzza híven ma is ő mind a harangot, amely
bimbamozva kiált nagy örömhírt <mit ki sem ért már>
Róma Rouen. — Tahiti tornyaiban <magyarul!>
s mintha jelezne tüzet vagy hirtelen árvizet, úgy kong
néha az értőknek — <úgy szaporáz riadót>
majd — mert hajh, ki megszűnt magyar is száz éveken át rá?>
csönög a csönögbe komor gyászmenetet, temetést.

7.
Így kong-bong a harang folyvást s még húzni fogod tán
századokig, János, néma magyar toronyőr!
Kong konokan s van mintha a tenger mélyéből, a lélek
mélyeiből önvád zúgna felelő bűnökért,
mondván: vége! a legszörnyebbet tette e lusta
faj: maga nyomta a sír szájá elé fiait! —
máskor, mintha a menny — vagy a messiás karácsonyi esték>
hó-fennsíkjairól csöngene régi remény,
kelve oly ósleleven hílet ismét, mint amilyennel
rég az ajándék könyv színt-lövelő fövőlen
néztük az őszheju hőst <nagyapánkba vetett bizalommal>
szinte vezényszavait hallani vélve, ahoggy
— hátul a zord pappal s a vitézzel, a győzni bukkóval —
dörgi a dőlő falakon: van csoda, tarts ki magyar!

8.
Siet csoda. Percnyi csoda. Szegálabb azt! Oh ti futó, ti
percnyi csodák! Ragyogó gyöngyök, avitt fonalon!
Oh ti a mulasztott napi munkát egyre csodával
helyre-ülő hősök, ti csupa üstökösök,
ti csupa legvégső-percbe-jött orvosok, oh ti
kik ha csak egy perccet késtek is... Oh ti örök
mentők és vadlók, kérkedni s pirulni valóink!
Föltreplél és lezuhan és beleszedül a szív,
hoggyha tirátok néz... és... és nézne — előre:
lesznek-e még csoda-dús, hős kezek? s ha nem?... Oh
húzó, húzó csak te tovább, János, dolgozz, kalapálj, verd
csodá, csodakéz, csafenn, szórd a remény aranyát!
Nem hiszek ósdi csodát, egyet csak: a példa csodáját,
példa erővel örök dolgokat alkot a kéz
s így maga sem hal meg. Dolgozz, levegőben uszó Kéz,
működő, nemzeti lét szívódobogása, erő,
hirdesd: veszze a nép, aki lustán másról, akár a
mennyei Istentől várja a boldogulást.
Hirdesd: gyáva a nép, amelyet csak a vértanúk óvnak;
mert hívó a bátor nem hagyja a bajban a hőst.

1956.
karácsony

¹⁰Például Pomogáts Béla: Számadás az ünnepről.
Írások az ötvenhatos forradalom félévszázados évfordu-
lójára. Felsőmagyarország, Miskolc, 2007, 44–47.

¹¹Új Írás, 1991/5 49–55.

¹²Népszava, 1992. február 26.

¹³Péter László: Bibó pártjára emlékeztek. Magyar
Nemzet, 1991. október 31.

¹⁴Postabontás. A Petőfi Párt elnevezést Illyés javasolta.
Magyar Nemzet, 1991. november 26.

¹⁵„Aki nem ír, hanem úr”. Bisztrai Farkas Ferenc em-
lékezete. Tanulmányok, visszaemlékezések, dokumentu-
mok. (Szerk. Farkas Judit.) Ráció, Budapest, 2007.

¹⁶(solymár): A gombóttó vár a keresztnél. Ország
világ, 1991/18. 16–17.

¹⁷(Solmár): Faludy, a kalandor költő 1. Villon bosszút
állt. Ország világ, 1991. június 12., 16–17.; Faludy
György: Jegyzetek a kor margójára. Magyar Hírlap,
1991. november 2.

¹⁸Tóth Eszter Zsófia: Munkások és munkásnők
'56-os megéléstörténetei. Múltunk, 51 (2006) 4. sz. 263–
264 (250–267).

¹⁹Például Gyurkovics Tibor: Isten kifogja a maga
halait. Alföld, 1991/4 35–40; Szilágyi Ferenc: Privát
napló a közelmúltból. A magyar Isten prédikál. Pesti Hír-
lap, 1993. december 14., 13.

²⁰Filep Tibor: Ellenfelek és ellenségek. Hajdú-bihari
Napló, 1991. május 2. Mindszenty beszédét közli:
Tiszta beszéd. Az irodalom forradalma 1956-ban. (Szerk.
Pomogáts Béla.) Mundus, Budapest, 2006, 273–276.

²¹Pomogáts Béla: Irodalmunk szabadságharca. Egy
esztendő irodalmi élete. Gondolat, Budapest, 1989; Uő:
Irodalmunk szabadságharca. Népszava, 1991. február
23.; Uő: Ötvenhat. Ötvenhat írás ötvenhatról és utó-
életéről. Közdoc, 2006, 32–40.

²²Lőcsei Pál önéletrajzi visszaemlékezései — I. Szem-
besítésem egy tiltakozással — szembesülésem egy tilta-
kozával. Népszabadság, 1993. november 2., 23.

²³„Aczél félt a szovjetektől”. Csoóri Sándor a komp-
romisszumokról. Ötlet, 1991. június 6., 13.

²⁴Megyeri Dávid: 1956 kötelező hagyatéka. Beszélgetés
Vásárhelyi Miklóssal. Új Magyarország, 1991. no-
vember 4.

²⁵Csoóri Sándor: Illyés Gyula 1956-os felhívása a vi-
lág íróihoz. Hítel, 1991. november 13., 4; Tóbiás Áron:
Folyóiratszemle. Hítel. Magyar Nemzet, 1991. de-
cember 2.

²⁶Ortutay Gyula: Napló II. 1955–1966. (Szerk. Mar-
kó László.) Alexandra, Pécs, 2009, 124.

²⁷Gróh Gáspár: Az irodalomtól a politikáig. Kilenc-
ven éve született Bisztrai Farkas Ferenc. Heti Magya-
rorság, 1993. november 5., 28–29; „Aki nem ír, hanem
úr”. Bisztrai Farkas Ferenc emlékezete, i. m. 242–243.

²⁸Vers és próza kéziratok és gépiratok között ta-
lált aprónyomtatványok, fénymásolatok: 36.III(1-4)

²⁹MTA KIK Kézirattár Illyés Gyula-hagyaték G
36.II/36(1-4)

³⁰Wiktor Woroszyński: *Magyarországi napló, 1956.* Századvég – 1956-os Intézet, Budapest, 1994; François Mauriac: *Irodalmi napló, 1952–1957.* (Ford. Sziebert Mónika.) Kairosz, Budapest, 2012, 394.

³¹Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet személyi adatbázisa alapján. Köszönöm Lakatosné Ircsik Teréz múzeumi adattáros segítségét.

³²Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság: <http://www.nekb.gov.hu/node/248>

³³<https://pim.hu/hu/dia/dia-tagjai/illyes-gyula#>

³⁴<http://www.mma-tv.hu/mma-tv/-/video/1694445/illyes-gyula-naplo-56>

Képek:

1. Illyés Gyula: *Hunyadi keze*. Plakát fénymásolata. MTA KIK Kézirattár Illyés Gyula-hagyaték, 36.III(1-4)
2. A Petőfi Párt alakuló ülése a Vajdahunyad várban. Az asztalnál ülnek balról jobbra: S. Szabó Ferenc, Veres Péter, Illyés Gyula és Tamási Áron. OSZK, 1956-os Intézet Fotóadatbázis, TH 0-14-822/1 (részlet)

